

Keda tänada napi pääsemise eest?

Järeldusi ühest 1796. aastal toimunud riskantsest mereretkest Vormsilt ja Noarootsist Soome

Jürgen Beyer

Teesid:

Artiklis vaadeldakse kahe jääpangal üle mere rändamise juhtumi kohta kirjapandud teateid. Pikemalt uuritakse Vormsi pastori ja tema Noarootsi kolleegi kahte teksti. Pastorid esindasid küllaltki vastandlikke teoloogilisi suundi (pietism, valgustraditsioon), mille tulemusena erinevad ka nende poolt kirjapandud teated. Seda võib seletada erinevustega nende rühmade jutustamistraditsioonis. Kuna antud jutud ei mahu traditsiooniliste folkloorimõistete piiridesse, siis ei ole need pärvinud folkloristide huvi.

Artikli eesmärgiks on rõhutada, et jutustamisviis ei sõltu üksnes esitatud faktidest, vaid ka jutustaja(te) eelnevast elukogemusest ja suhtumisest jutustatavasse. See ei kehti ainult rahvajuttude puhul. Autor tõstatab küsimuse, kas folkloristid ja ajaloolased oskavad, või kas nad peaksid oskama jutustada huvitavat lugu nii, et see oleks paeluv, kuid samas vastaks ka teaduslikkuse nõuetele.

Märksõnad: eestirootslased, jutustamine, jääpangad, narratiivne ajalugu, Noarootsi, pietism, pääsemisjutud, valgustusajastu, Vormsi.

18. sajandi lõpul oli Noarootsi¹ ilmselt veel saar, mitte poolsaar nagu praegu. Kihelkonna elanikkond koosnes eestlastest ja rootslastest,² samas kui lähedalasuvat Vormsi saart, millest edaspidi ka korduvalt juttu tuleb, asustasid peaaegu eranditult vaid rootslased (EAA: 1252-1-5; Vormsi ajaloo kohta vrd Svärd & Hammerman 1998; Plaat 1999: 277–309; Kanarbik 2003).³

1796. aasta talve lõpul tegi Noarootsi luteri kiriku õpetaja sissekande kirikuraamatusse:

1796. aasta 13. märtsi varahommikul läksid Dückers Matths, 48 aastat vana, tema poeg Anders, 19 aastat vana, ja Christians Christian, 17 aastat vana, koos Christians Matthsiga Paslepa lähedal asuvalt Telise neemelt jääle hülgejahile. Seal aga tõusis tugev lõunatuul ja puhus lahtise jää rannikult eemale. Christians Matthsil õnnestus suurte raskustega kaldale jõuda, kuid ülejäänud kolm meest triivisid jäälahmakal avamere poole. Hiljem olla mehi nähtud ja nende hõikeid kuulnud Rooslepa

Jürgen Beyer

ja Osmussaare kandis, kuid pealtnägijad olid liialt passiivsed ja tõusnud torm tegi appiminemise võimatuks (Rußwurm 1854).⁴

Mis siis ikkagi juhtus? 13. märtsi varajasel hommikutunnil astusid mehed Telise neemetipu juures jääle, et minna hülgeid küttime. Lõuna paiku oli hakanud jää juba rannikust eemalduma, kuid ilm oli endiselt ilus ja päikesepaisteline. Mehed liikusid Rooslepa ranna poole ja jõudsid rannajoonest isegi paari kiviviske kaugusele, piisavalt lähedale, et eristada kaldal asuvaid võrgukuure ja külani viivat metsateed ja üht poissi rannal seismas. Jäävangi jäänud hüüdsid appi ja nägid, et poiss hakkaski lõpuks küla poole jooksuma, kuid siis peatus ja peitis end puude taha. Mehed hakkasid uuesti appi karjuma.

Rooslepa ranniku lähedal triivisid nad tervelt kaks tundi, kuid loodetud abi ei tulnud ja lõpuks nad ei saanud kauemaks sinna jää peale jääda. Seetõttu võtsid mehed suuna Osmussaarele. Pääsenud nii poole kilomeetri kaugusele saarest, nägid nad kaldal inimesi, kuid appihüüded ja kätega vehkimine ei toonud siingi abi. Seejärel otsustasid mehed tagasi pöörata ja üritada mandrile pääseda üle Põõsaspea tipu, kuid seal oli lahtist vett juba nii palju, et kaldale polnudki võimalik ligi pääseda.

Nüüd hakkas hämarduma ja ilm halvenes, ning meestel ei jäänud muud üle kui ööseks jääle jääda. Järgmisel hommikul, 14. märtsil, ärgates avastasid nad, et olid Osmussaare läänekaldast vaid 250 m kaugusel, ning märkasid samas jääl mingeid olendeid. Alguses arvasid mehed, et tegu on hüljestega – olid nad ju just hülgejahile tulnud –, kuid siis selgus, et need olendid ei olnud mingid hülged. Need olid hoopis viis Vormsi meest, kes jagasid nende kurba saatust.

Seekord oli meestel Osmussaare elanike tähelepanu äratamisega aga rohkem õnne. Mõned üritasid neile paadiga läheneda, teised aga andsid märku, et nad peaksid saare idakalda suunas liikuma. Idakaldale pääs osutus meestel siiski võimatuks, ning ka paat ei pääsenud läbi lahtiste jääpankade nendeni. Umbes kella 10 paiku hommikul hakkas jää Osmussaare rannikult eemale triivima ning võttis kiiresti suuna põhja poole. Mehed kõndisid jääl umbes kolm tundi, kuni leidsid siis lahtise jäätüki, mis paistis olevat piisavalt suur ja tugev kandmaks neid kõiki. Nii nad seal istusid ja ootasid oma lõppu. Mehed veetsid jääl veel teisegi öö, ja samal ajal murdus jalgealune jäätükk aina väiksemaks. Järgmise hommiku hakul

silmasid nad Hanko neeme majakat. Mehed lahkusid jääpangalt ning kõndisid peaaegu terve päeva üle jää ja vee, kuni märkasid jalajälgi. Jäljed viisid Täktomi külla, mis asub umbes 25 km kaugusel Tammisaarist. Mehed said abi ning leidsid hiljem töödki. Kuus nädalat hiljem õnnestus neil Vormsilt pärit jooksikute varastatud paadiga⁵ tagasi koju pääseda. 23. aprilli õhtul randuski nende paat Vormsi saarel. Kolm Noarootsi meest jätkasid oma koduteed ja jõudsid sinna 25. aprillil.

Noarootsi kirikuõpetaja võis seega oma sissekannet kirikuraamatusse jätkata järgmiselt:

NB! Praeguseks võib kolm eelnevalt surnuks tunnistatud isikut surnute nimekirjast kustutada (Rußwurm 1854: 28).⁶

Kirikuraamat ei osutu siiski ainsaks seda hämmastavat teekonda kirjeldanud allikaks. Juhtunut kinnitavad ka Soome aadliku poolt Vormsi kirikuõpetajale saadetud kiri,⁷ Vormsi kirikuõpetaja mäрге juhtunu kohta,⁸ kolm Noarootsi kirikuõpetaja kirja oma emale⁹ ning koopia kirikuõpetaja ettelõetud samasisulisest teadaandest kirikus pühapäeval, 27. aprillil.¹⁰ Senini jutustatu kujutab endast põhilist sündmuste käiku, mis on kõikides allikates enam-vähem sarnaselt esitatud. Mitmetes pisiasjades on aga versioonid erinevad – erinevusi leidub neiski tekstides, mille on kirja pannud Noarootsi kirikuõpetaja. Nendest erinevustest tulebki alljärgnevas juttu.

Aadlik Magnus Wilhelm von Törne oli Soome armee kapten, osales ka 1788. aasta Anjala vandenõus ning suri 1805. aastal (Rein 1934: 492; vrd ka Jern 1993: 412–415). Tema kirjast selgub, et tal oli ka Hanko neemel mõis. Kiri on dateeritud “30. märtsil 1796, Tammissaaris” (tegelikult hoopis 10. [aprilli]¹¹ kuupäeval 1796 Ekenäsis, sest kiri on kirjutatud rootsi keeles ja on dateeritud uue kalendri järgi. Kuna teised allikad järgivad Eestimaal tollal kasutusel olnud vana kalendrit, siis kasutan samuti vana kalendrit. Kiri on adresseeritud “Kõrgesti austatud ja väga õpetatud kirikuhärrale” (EAA: 1252-1-5, l 257–257p; *Högärevördige och Höglärde herr Kyrkjoherde*). Kirja ümbrik või aadress on kaduma läinud, nii et adressaadi nimi võis olla lisatud, kuid on ka võimalik, et von Törne seda ei teadnudki. Kirjas seisab, et saabunud oli viis Vormsi meest – Christian Tomasson, Jacob Matsson, Lars Hansson, Anders Andersson ja Petter Larsson. Kuigi kõik olnud läbikälmunud ja näljased, polnud keegi neist viga saanud ega haige. Mehed suutsid töötada, kuni avanes

Jürgen Beyrer

võimalus koju tagasi pöörduda. Kõik viis meest peatusid erinevates kohtades: kaks jäid von Törne mõisa ning palusid tal kirjutada Vormsi kirikuõpetajale, et too teavitaks omakorda meeste peresid. Kirjas seisab veel, et samal ajal olid saabunud kolm Noarootsi meest, kelle nimesid ta ei teadnud.

Tekib küsimus, kas vormsilased tõesti ei teadnud nende nimesid, või neid see lihtsalt ei huvitanud. Või lõi neis kindlale pinnale astudes välja juba harjumuspärane saarerahva ühtehoidmistunne?

Von Törne kiri on üsna kiretu aruanne, kus ei mainita merereisi üksikasju ega arutleta pääsemise põhjuste üle. Kiri asub samas köites teiste Vormsi koguduse arhiivi dokumentidega, mida säilitatakse Eesti Ajalooarhiivis Tartus. Sellele von Törne poolt vaid osaliselt täiskirjutatud lehele on Vormsi luteri kiriku õpetaja Johann Matthias Orning lisanud omapoolse sündmuste kirjelduse. See on dateeritud 4. maiga 1796. aastal, olles ühtlasi minu allikatest ka hilisem. J. M. Orningu teates seisab, et viis Vormsi talupoega elasid Kersleti külas, neli neist isegi kirikumõisa maal.

J. M. Orning ei maini meeste tulutuid katseid kaldalt abi saada, küll aga on tema teates teavet, mida mujal ei leidu. Märkides, et meeste jalgealuse jäätüki servad hakkasid murduma, nii et nad sellele lõpuks vaevu ära mahtusid, jätkab ta: "Oma hädas hüüdsid nad veelgi innukamalt Päästja poole, leppisid üksteisega ära ning jagasid hingevalu ja lootust. Kohe pörkas nende jäätüki vastu suurem jääpank, mis tugevdas meeste jalgealust, nii et nad jõudsid lõpuks kaldale, tänulikud selle väga imepärase päästmise eest." Orning kirjutab, et von Törne kiri jõudis temani lihavõtteks (*zum Osterfeste*).¹² Noarootsi kirikuõpetaja andmetel olla kiri jõudnud Vormsi lihavõtetele eelnenud laupäeval, s.o 19. aprillil (EAA: 3169-1-32, 45). Ta lugese kirja ette pühapäeval pärast jutlust. Tema lugemist katkestasid korduvalt rõõmu- ja tänapisarad. Järgmise kolmapäeva (23. aprilli) õhtul saabusid juba merehädalised, ja sellele järgneval pühapäeval lasi J. M. Orning viiel Vormsi mehel istuda samale kirikupingile, *kusjuures nende teekonda ja erilist pääsemist mälestati tänuvähes võimsale Päästjale*.¹³

Kuivõrd dramatiseeris õpetaja sündmusi üle? Lihavõttejumalateenistusel jutlustas ta loomulikult surnuist ülestõusmisest. Jutluse lõppedes ta võttis varrukast Soomest saabunud kirja ja teatas kogudusele, et nende surnuks peetud kaassaarlaste võib tervitada taas elavate kirjas – selle asemel, et meeste omakseid kohe teavitada.

Kirikuõpetaja nimetab, et mehed olid hüüdes Jumalalt abi palunud ja kui jäätükk nende jalge all juba liialt väikeseks oli murdunud, leppisid nad üksteisega ära. Taolise patukahetsuse peale saabus Jumala abi suurema jäätüki näol. Ja ka kaldale jõudes ei unustanud mehed tänada Jumalat oma pääsemise eest.

Kes siis oli Johann Matthias Orning? (vrd Carlblom 1794: 88; Paucker 1849: 319–320; Birket-Smith 1912: 112; Nilsson 1932: 89–90). 1796. aasta sündmuste toimumise ajal oli Orning 68-aastane. Ta oli päritolult norralane ja tema isa oli ametis köstrina. 19-aastaselt pöördus Orning usule ja 23-aastaselt alustas õpinguid Kopenhaageni Ülikoolis (Norras sel ajal ülikooli polnud), kus ta õppis vaid aasta, mille jooksul viis orbude varjupaigas läbi avalikke palvetunde. Seejärel pöördus ta tagasi Norrasse, kus töötas esmalt eraõpetajana ning hiljem vaeslastekodu juurde kuuluvas koolis õpetajana. Vahetevahel pidas ta ka jutlusi. Ta elulugu viitab selgelt usulise vagadusliikumise ehk pietistide hulka kuulumisele, kelle pidada olid tol ajal peaaegu kõik suuremad vaeslastekodud luterlikes maa-des.

1758. aastal asus Orning elama Saksamaale, täpsemalt vennastekoguduse (hernhuutlaste) asutustesse, kus töötas tõenäoliselt suurema osa ajast õpetajana. Mingil ajal vahemikus 1762–1768 saadeti ta vennastekoguduse poolt Liivimaale õpetama (töötas Tartu lähedal Kriimanis ja Vana-Kuustes, Saaremaal Kärddlas ja 1768. aastal Haapsalu kandis Uuemõisas). Kõigist neist paikadest teati just Kriimanit kui vennastekoguduse keskust (Feldmann & von zur Mühlen 1985: 46; Stryk 1877: 174). 1769. aastal, juba 41 aasta vanuselt, kutsuti ta Vormsile kirikuõpetajaks. Nii koliski ta eestikeelsest kultuuriruumist saarele, kus kõneldi rootsi keelt. Ta oli abielus Johann Caspar Mederi (protestantliku vagadusliikumise keskuses Halle Ülikoolis õppinud, 1729–1771 Rannu kirikuõpetaja; Baerent *et al.* 1977: 334) tütreaga. Norralasena õppis J. M. Orning Vormsil kõneldavast rootsi murrakust arvatavasti kiiresti aru saama. Enamasti kirjutas ta aga siiski saksa keeles, nii on ka siinkirjeldatud teade kirjutatud just saksa keeles, mida ta valdas üsna heal tasemel, kuigi tekstis esinevad üksikud vead.

Enne Vormsile tööle asumist käis ta jutul ka Eesti Konsistooriumis, kus küsiti tema vennastekogudusse kuuluvuse kohta, mida ta eitas, ning temast sai 1799. aastal isegi piirkonna praost. J. M. Orning suri 1805. aastal (Paucker 1849: 52, 320). Teoloogilise seisukoha poolest võiks teda arvatavasti iseloomustada kui pietisti, kes on

Jürgen Beyer

tugevalt mõjutatud vennastekoguduse liikumisest, kuid jääb siiski ametliku luterluse piiridesse.

Nii pietistid kui ka vennastekoguduse liikmed pidasid elulugusid ja autobiograafiaid tähtsaks (Lieburg 2000–2002: 1047–1056). Sarnaselt puritaanlastega armastasid pietistid lugusid “imepärasest ettehooldusest” – Jumala ootamatust sekkumisest (tihti ohusituatsioonides), mille tulemuseks on patukahetsus ja millele järgnevalt elasid asjaosalised Jumalale meelepärast elu, olles sellega teistele eeskujuks (Walsham 1999; Lieburg 2001; vrd ka Beyer 2000–2002: 1378–1386). Kuigi need lood kõnelevad konkreetsete inimeste elust või kindlatest sündmustest, järgivad need teatud kirjanduslikke reegleid, ehk nagu jutu-uurijad ütleksid, moodustavad omaette jututraditsiooni ja on seega laialt varieeruv folkloorivorm. Ma ei tahaks siinkohal väita, nagu oleks J. M. Orning oma teates meelega vassinud, kuid vahest jäi talle lugu kuuldes midagi arusaamatuks ning ta tõlgendas seda juba harjumuspäraselt vastavalt oma 50 aasta lugemiskogemusele.

Noarootsi kirikuõpetaja versioone on aga juba keerulisem selgitada. Gustav Carlblom oli 1796. aastal 35-aastane (vrd Carlblom 1794: 68–69, 71–77; Paucker 1849: 30, 52, 292, 313–315; Recke & Napiersky 1859: 127–128; Köpp 1926–29: 66; Lenz 1970: 143).¹⁴ Ta sündis Noarootsil, kus tema isa, kunagine Rootsist väljarännanu, pidas kirikuõpetaja ametit. Aastatel 1777–1779 õppis ta Turu ülikoolis¹⁵ ja asus 21-aastasena 1782. aastal Haapsallu oma esimesse ametisse kirikuõpetaja (tollal oli selleks tema isa) abina. Aasta hiljem sai temast isa järglane, kuid 1790. a asus ta elama Noarootsi ja sai oma isa järglase järglaseks. Pärast J. M. Orningu surma 1805. aastal sai temast praost, elukohaga Noarootsil. Gustav Carlblom suri 1814. aastal. Saksa keelt kirjutas ta veatult.¹⁶

G. Carlblom kirjutas 1796. aasta teekonnast kolmes kontekstis:

- 1) pühapäeval, 27. aprillil kogudusele tehtud rootsikeelne teade (EAA: 3169-1-32, 42-43p);
- 2) juba mainitud saksakeelne sissekanne kirikuraamatusse (Rußwurm 1854) ja
- 3) saksakeelsed kirjad emale (EAA: 3169-1-32, 33–33p, 41–41p, 44p-45p).

Emale saadetud kirjades ei kirjeldata täielikult sündmusi, vaid viidatakse lisatud koguduse teadaandele. Jutluse ja kirikuraamatu sisse-

kande sündmustekäik on sama, kuigi detailides on erinevusi. Mõlemas loos kirjeldatakse ühtmoodi ka viimaseid ohtlikke tunde jääl – 15. märtsi koidikul olid kaheksa meest juba tõsisel ohul. Jääpank nende jalge all oli muutunud juba liiga väikeseks ja lained uhtusid sellest üle. Meestel oli raskusi sellel püsimisega, nii et nad heitsid üksteise peale. Lõpuks ajujää vool peatus ning lained ei kujutanud endast enam nii suurt ohtu. Nad olid jõudnud Hanko neemele.

Sisult sarnased lood erinevad üksteisest oluliselt oma koloreeringus. Jumalateenistusel väljaöeldud teade algab järgmiselt:

Lisaks on mul täna suur rõõm teatada oma kogudusele, et suur kõikvõimas ja halastaja Jumal on ilmutanud oma armu, mida keegi poleks uskunud, ja mida meie, meie lapsed ja lapselapsed jäävad mäletama läbi aegade. Seepärast peame me Teda tänama ja Tema imepärase võimu ja armu kiitma.¹⁷

Gustav Carlblom jätkab, kinnitades, et Jumala abiga on kolm Noarootsi meest oma teekonna üle elanud. Viimasel jääloleku-ööl nad nutsid, palvetasid Jumala poole ja tunnistasid oma patte.¹⁸ Pärast mainimist, et nende jääpanka uhtusid lained, viitab G. Carlblom Vana Testamendi Lauludele (69, 2-4),¹⁹ ja lisab: *Kus häda kõige suurem, seal Jumala abi kõige lähem.*²⁰ Jumal kuulis nende palveid ja mehed jõudsid Hanko neemeni.

Kirikuraamatus, mis polnud avalikult esitatav dokument, on Jumala roll pääsemises väiksem. Sissejuhatuses kirjutatakse: *Oma hädast ja Jumala abist kõnelesid nad nõnda.*²¹ Pärast tugevama jääpanga valimist, nagu kirjutab G. Carlblom, istusid mehed maha, oodates palvetades ja pisarates surma, pärast seda kui olid pühalikult töötanud üksteist abistada kuni viimse hingetõmbeni.²² 27. aprilli jumalateenistustest võime lugeda, et *kirikus tänati Jumalat selle imepärase pääsemise eest kogu koguduse siira heldimusega.*²³ Jumalikust sekkumisest on juttu üsna põgusalt. Teates on märgata ka esimesi katseid teksti kirjanduslikult viimistleda: *Lõpuks hakkas ajujää peatuma, hoidmaks mäslavaid laineid pehkinud jääpaadist eemal.*²⁴

22. märtsi kirjas emale teatab ta, et kaheksa Noarootsi ja Vormsi meest jäid liikumaläinud jääle ja et neid olla märgatud 14. märtsil Osmussaarelt, *mõned juba suremas ja teised veel elus.*²⁵ Gustav Carlblom lisab, et tõenäoliselt on nüüdseks kõik armetusse surma surnud, kas siis nälja, külmumise või uppumise läbi. Meeste Soome

Jürgen Beyer

jõudmine tundus lootusetu, eriti kuna 14. märtsil olla meri olnud kohutavalt tormine. 26. aprillil kirjutab ta emale, et eelmisel päeval olid kolm meest tagasi jõudnud ning et ta sooviks nende käest kuulda *imepärasest pääsemisest*.²⁶ 3. mail saadab ta emale koopia kirikus etteloetud teatest. Ning lisab:

*Minu arvamise järgi on see tõsilugu sobilik mõnele bel esprit'le väga meelelahutusliku ja loetava, paljude peatükkidega romaani kirjutamiseks. Vaid mõelge, kui palju liigutavaid stseene seal leidub! Esiteks Rooslepas juhtunu, kus neid oleks võidud aidata, kuid abi ei tulnud lihtsalt inimeste süüdimatust passiivsusest. Ja teine stseen – kuidas nad roomasid välja oma jää- ja lumeonnidest ning kohtusid saatusekaaslastega! Ning siis Osmussaare kalda lähedal, kus inimesed soovisid neid aidata, kuid enam ei saanud. Lisaks veel stseen, kus lõunapoolne tormituul pillutas neid pehkinud jääpaadis üle mäslivate Soome lahe lainete teisel pool asuvaile kaljudele. Ja kui see pehkinud jääpaat oli juba nõnda lagunenu, et nad sinna enam peale ei mahtunud ja mehed üksteise otsa pidid heitma – milline stseen see ometi oli! Ning lõpuks kui nad, nagu Peetrus omal ajal, kõndisid terve päeva üle vee ja jää, kuni viimaks jõudsid kaldale!*²⁷

Erinevalt J. M. Orningust viitab G. Carlblom Jumalale haruharva – vaid oma koguduseliikmetele uudisest teatades. Paistab, et tema jaoks Jumal end igapäevaasjades enam ei ilmutanud. Seega tundub ta esindavat teoloogilist valgustusliikumist, milles pole midagi üllatavat, arvestades ta õpinguid Turu ülikoolis (vrd selle ülikooli teoloogilisest suunitlustest Klinge *et al.* 1988: 601–615; 668–678). Jumalike ettehoolduste kogumine, mis oli eriti omane puritaanlikele ja pietistlikele kirjanikele, ei olnud Gustav Carlblomi arvates ajaraiskamist väärt. Tema mõjutajateks paistsid olevat pigem tolleaegsed moodsad romaanid. Et mitte šokeerida oma kogudust, jäi ta jutlustes siiski traditsioonilise teoloogia juurde. Võimalik, et ses osas tekkis tal ka emaga vaidlusi.²⁸

Kindel on aga, et 1802. aastal sattus ta vastuollu J. M. Orninguga, kellest oli paari aasta eest (1799) saanud praost. Kui praost saatis ringkirja, milles kutsus kirikuõpetajaid üles uskmatute seas aktiivsemalt kristluse eest võitlema (nt kirjanduse varal), siis oli G. Carlblom sellele sammule vastu (EAA: 1252-1-5, l 272–273p). Siin-

kohal võib täheldada kummagi õpetaja erinevat käitumist, milles ilmneb nende pietistlik või valgustuslik taust.

Gustav Carlblomi ennustus, et see mereretk sööbib igaveseks järeltulevate põlvede mällu, ei paista olevat täitunud. Samuti ei jäädvustatud seda tema ettekujutatud romaani kujul. Siiski, umbes sajand hiljem avaldas läti kirjanik Rudolfs Blaumanis novelli jääpangal triivinud inimestest, millest tehti hiljem isegi film (Blaumanis 1925).²⁹ Novell on tõlgitud saksa (Blaumann 1921) ja ka eesti keelde (Blauman 1928), kuid ei paista kajastavat 1796. a ajaloolist sündmust. Novellis ei pääse kõik tegelased ega ka hobune, kes meestega kaasas oli. Mõni aasta enne R. Blaumanist, 1892. aastal, avaldas Juhan Liiv jutustuse kahest mehest, kes ületasid Peipsi ja pääsesid murduva jää tõttu hädavaevu kaldale (Liiv 1959: 81–85).³⁰ Võiks mainida veel üht kirjanduslikku käsitlust, kuid see jääb 1796. aasta sündmustest veelgi kaugemale. 1937. aastal avaldatud August Mälgu romaan sisaldab episoodi, kus Saaremaa hülgekütid pääsevad suurte raskustega oma jääga kaetud paadiga Lätimaa kaldale (Mälk 1937 [1988]: 10. ja 11. ptk; tõlge saksa keelde Mälk 1940)³¹.

Neist balti paralleelidest veidi varasem lugu avaldati 19. sajandi lõpul Schlesswig-Holsteinis. Loos kajastatakse väidetavalt 18. sajandi keskpaigas toimunud sündmusi. Kaks meest olid ületanud Flensburgi lahe (mis praegu märgib Taani-Saksa piiri), kõndides Angelnist Alsi. Tagasiteele asudes oli aga ilm muutunud. Ühel meestest õnnestus hüpata üle jäässe tekkinud lõhe, ning tänu sellele jõudis ka hiljem kaldale, kuid teine triivis lahtisel jääpangal minema ja päästeti kaks päeva hiljem Fehmarni saare kalameeste poolt (Thomsen 1871: 133–141; lühem versioon on toodud teoses Hubrich-Messow 2002 [1987]: 80–83)³².

Siiä võiks lisada veel ühe sündmuse, mida mu kirjatüki lõpetamise ajal ajakirjanduses kajastati. Teravmägede ja Gröönimaa vahel liikuma hakanud rüüsijää neelas suurema osa vene uurimisjaamast, jättes ekspeditsiooni liikmed peavarjuta liikuvale jääpangale (Kurosz 2004).

Kõik sarnaste juttude kirjanduslikud käsitlused on avaldatud tükk aega Soome lahel juhtunust hiljem. Enne 1796. aasta sündmust on siiski trükitud ka üks kirjeldus pealesunnitud reisist liikuval jääal. Oma 1745. aastal avaldatud reisikirjelduses Gotlandile on tuntud loodusteadlane Carl von Linné ära toonud Gotlandi lähedal asuva Fårö saare kiriku pühitsetud votiivmaalilt leitud teksti rootsikeelse

Jürgen Beyer

tölke (von Linné 1745: 199–200 (29. juunil)). Algtekst on taanikeelsetes värssides, kuna pildi maalimisajal kuulusid Gotland ja Fårö Taani riigi koosseisu. Maal valmis 1618. a ja mälestab 1603. aastal asetleidnud õnnetust. 15 meest olid asutanud end hülgejahile, kuid lahtine jää viis nad avamerele. Gotska Sandö saarest möödudes õnnestus kolmel neist kaldale pääseda. Teised triivisid edasi, toitudes toorest hülgealihast, kuni jõudsid kaks nädalat hiljem Rootsi mandrile. Teksti kohal on maalil kujutatud jäätükki viieteistkümne mehe ja nelja hülgega. (Fotod maalist on avaldatud raamatutes Hedlund 1935: 10; Fröberg 1975: 64; Olsson 2001: 139).

Samas kirikus on teinegi votiivmaal, mis kujutab samalaadset sündmust, mis juhtus umbes 25 aastat pärast C. von Linné saarelkäiku. Seekord on maali tekst rootsikeelsetes värssides. 1767. a olla kaks meest jäänud merel hülgeid küttides jäävangi ja nad päästeti paadiga kolmandal päeval (vt foto maalist Fröberg 1975: 64).³³

J. M. Orning polnud tõenäoliselt oma taani- ja saksakeelse (ja -meelse) haridusega Linné raamatut lugenudki, kuulus ta ju oma religioosselt orientatsioonilt vagadusliikumisse. Samas võis see sattuda G. Carblomi kätte, kes sai hariduse Turu rootsi ülikoolis ja uuris ajalugu (vrd Carblom 1794: 68 jj, 71 jj; Paucker 1849: 30, 52, 292, 313–315; Recke & Napiersky 1859: 127 jj; Köpp 1926–29: 66; Lenz 1970: 143).

Folkloristid määratlevad jutu reeglina folkloori alla kuuluvaks niipea, kui ilmneb selle varieeruvus (vrd Beyer & Chesnutt 1997).³⁴ Ajaloolased aga kalduvad kahtlema sündmuste tõepärasuses, kui leiavad analoogseid kirjeldusi varasematest sündmustest (vrd Erslev 1926). Kas 1796. a juhtum on ka vaid üks paljudest versioonidest, ning kas võib selle kirjeldust allikakriitika reeglite järgi julgelt kõrvale heita?

Minu arvates mitte. Oli ju hülgeküttimine Balti mere idakallastel tavapärase elatise teenimise viis (vrd Rußwurm 1855: 24–34; Olsson 2001). Usutavasti juhtus õnnetusi küllalt sageli ning enamasti lõppesid need tõenäoliselt asjaosaliste surmaga. Aga kui tuul oli soodne, võisid jääleläinud ka kaldale jõuda. Seda tüüpi pääsemislugude puhul võib tegu olla polügeneesiga (vrd Wawrzyniak 1985–1987; Chesnutt 2000–2002).

Pole kahtlust, et siintoodud variandid kõnelevad samast 1796. aastal toimunud sündmusest, kuid siiski ei saa neid veel pidada

folkloorseteks variantideks. Kõik kirjeldused on kirja pandud reisi läbiteinutega kõnelenud inimeste poolt. Seega olid juttude kirjutajad teise tasandi tunnistajad ning ei jutustanud vaid kuulnud lugu ümber. Variantide erinevused võib kirjutada autorite erineva tausta arvele. Hilisematest 1796. aasta retke kajastavatest lugudest võinuks arenda ka folkloorsed variandid, mida oleks mõjutanud jutustajate varasemad kogemused – kuid see jääb vaid oletuseks, kuna senini pole teisi versioone leitud.

1796. aasta tekste ei saa folkloorseks nimetada just seetõttu, et selle variandid polnud tekkinud jutustamise käigus, kuid J. M. Orningu versioon sisaldab küll folkloorielemente, s.o motiive pietistlikust jututraditsioonist. Jutu esitamine tõestisündinud loona ei pruugi mingil juhul välistada folkloorset sisu. Tegelikult tundub, et suurem osa rahvaluulest levib just sellises vormis ja mitte muinasjutu või muistendina. See ei ole üldsegi linnamuistenditega saabunud uus areng, vaid selline jutustamisviis oli väga levinud ka uusajaeelses ühiskonnas, seda nii linnas kui maapiirkondades ja nii suuliselt kui kirjalikult (Beyer & Hiimäe 2001).

Kuigi 1796. aasta sündmuste kirjeldustel ei paista olevat eeskujud teiste kirjanduslike jäältriivimise lugude näol, leidub neis tekstides siiski teatud kirjanduslikke mõjutusi: J. M. Orningu puhul õpetliku kirjanduse ja G. Carlblomi puhul ilukirjanduslike romaanide mõju. Carlblomi kirikuraamatu sissekanne avaldati Tallinna 1855. aasta almanahhis (Rußwurm 1854). See väljaanne võis mõjutada hilisemaid kirjanduslikke käsitlusi, kuid kuna antud artikkel käsitleb 1796. a sündmusi, siis ei tule siinkohal neist juttu.

Paraku pole teada, kuidas kaheksa merehädalist ise sellest sündmusest kõneleksid. Mälestuseks nad tõenäoliselt maali – nagu Fårö saarel – ei tellinud. Sellest ajast pole säilinud Vormsi ega Noarootsi koguduse kassaraamatuid, ning seetõttu on võimatu öelda, kas kirikule tehti votiivkingitusi. Asjaolud ei paistnud seda igatahes soosivat. Gustav Carlblom Noarootsis oleks vaevalt mõistnud taolist kulutust ning Vormsil polnud selleks tõenäoliselt rahalisi vahendeid, sest talupojad polnud mõisnikega just soojades suhetes (vrd Kanarbik 2001).

Kaheksa mehe elust on üsna vähe teada. Dückers Matths ehk Mats Hansson sündis 1. juulil 1750 ja suri 1826. Ta elas Paslepa külas talus nimega Dykersgården³⁵ ja oli abielus Mari Christiansdotteriga. Nende poeg Anders³⁶ Matsson oli samuti jääl kaasas. Tema

Jürgen Beyer

sündis 30. oktoobril 1776 ja suri 4. novembril 1831. Arvatavasti umbes 1800. aastal toimunud koduvisitatsiooni toimikust selgub, et Mats Hanssoni ja tema naise lugemisoskus olnud hea, kuid nende poja Andersi lugemisoskus olla olnud vaid rahuldav (*ziemlich*); EAA: 3169-2-74, l 134p). Christians Christian ehk Christian Johansson³⁷ sündis 22. jaanuaril 1779 ja suri 28. novembril 1801. Ta elas Paslepas Christiansgårdeni talus. Ülalmainitud koduvisitatsiooni toimik nimetab, et tema lugemisoskus olnud rahuldav (*ziemlich*), samas olla ta naine hästi lugeda osanud (EAA: 3169-2-74).³⁸ Christians Matths, ainuke meestest, kel õnnestus mereretke alguses kaldale pääseda, tundub olevat olnud sulane Matths Andersson (sünd 4. septembril 1782, lugemisoskus hea) ühest teisest Christiansgårdeni-nimelisest talust Paslepas Gamlasgårdarna piirkonnas (EAA: 3169-2-74, l 111), kuid tõenäolisem on, et ta oli pärit samast talust, kust Christian Johanssongi, ja sel juhul pole teda võimalik täpselt tuvastada.

Kõik viis Vormsi meest olid pärit Kersleti külast. Üks neist, Christian Tomasson, elas mõisamaal. Tomasson oli sündinud umbes 1751. aastal ning üles kasvanud Rälby külas Backesa talus. 27. detsembril 1772 abiellus ta Borrby külast pärit Marie Hansdotteriga. 1784–1795 elasid nad Tomasa talus Kersletis, kus Christian Tomasson oli taluperemees kuni oma surmani 1804. aastal. Paaril ei olnud täisealiseks elanud järeltulijaid.³⁹

Ülejäänud neli meest elasid kirikumõisa maal.⁴⁰ Petter Larsson oli sündinud 6. märtsil 1771 Kersletis ja elas Hanasa talus. 29. detsembril 1788 abiellus ta Kersletist pärit Gertrud Andersdotteriga. Petter Larsson suri 1814. a. Paaril oli kuus last, kellest üks sündis surnuna enne 1796. aastat.

Jacob Matsson sündis 28. septembril 1757 Vormsil, Borrby külas. 9. detsembril 1778 abiellus ta Katarina Larsdotteriga, Petter Larssoni poolõega, ning asus elama Hanasa tallu Kersletis ja sai seal hiljem taluperemeheks. Ta suri 1809. aastal. Kõik paari seitse last olid sündinud enne 1796. aastat.

Lars Hanssoni ja Anders Anderssoni isikute tuvastamiseks on kaks võimalust. Võib oletada, et nad elasid samas Andorsa talus: Lars Hansson, tulevane peremees, sündis 1748. aasta kandis, oli abielus Maria Larsdotteriga ja suri 1817. aastal. Neil oli kuus last (viis neist olid 1796. aastaks juba sündinud). Anders Andersson sündis 27. oktoobril 1768 ja abiellus 4. detsembril 1793 Vormsi saarelt Saxby külast pärit Maria Larsdotteriga.

Mõnede Vormsi koguduse liikmete kohta on andmeid nende lugemisoskusest ja katekismuse tundmisest, kuid kahjuks ei leidu teavet siinnimetatud meeste vastavatest oskustest (EAA: 1252-2-4, l 261p–268, andmed kehtivad Kersleti küla elanike kohta). Arvatavasti olid need üsna sarnased Noarootsi meeste omadega. Asjaolu, et nad palusid Soome aadlikul koju kirjutada, ei tähenda veel, et nad ise lugeda ei osanud. Tol ajal õpetatigi kirjutamist ja lugemist eraldi. Trükitud kirjasõna (eeskätt muidugi katekismuse) lugemine kuulus esmaste oskuste hulka. Vaid üksikud õppisid lugema ka käsikirjalist teksti ja ise kirjutama. Kuigi need mehed arvatavasti ei osalenud kirjakultuuris aktiivselt, võtsid nad sellest passiivselt ometigi osa. Võimalik, et nad olid isegi lugenud odavaid rahvaraamatuid laevahuku läbielanutest või usuteemalisi jutukesi sellest, kuidas Jumal oma lastel lõpuks alati pääseda aitas.

Ka pole teada, mis jälje võis see mereretk jätta osalejate hilisemale elukäigule. Kas see imepärase pääsemise – nagu pietistlikus traditsioonis – ärgitas patukahetsust ja mehed elasid usku pöördunud teistele eeskujuks? Või jäid mälestused jääl veedetud öödest ja päevadest vaid tulepaistel meenutatavaks jutuaineks?

1796. a mereretkest on aga folkloristidel õppida järgmist – kuigi see kõlab võrdlemisi banaalselt –, nimelt on kõigil arhiiviteksidel ka autorid. Soovides mõista, mida küsitletud on öelnud, tuleb kõigepealt analüüsida autorite mõttekäiku. Sündmuste vaatlemine teatud kontekstis hõlmab muidugi ka eeldust nende tähtsuse järjekorra kohta (vrd Dilley 2002: 437–456), ning üks taolistest eeldustest peabki olema vajadus uurida, kuidas folkloristini jõudnud materjalid on üles tähendatud.

Ajaloolaste jaoks peitub siin aga järgmine, samavõrd banaalne õppetund – see on narratiivsete allikate ja narratiivse ajalookirjutamise ümberhindamine. Ajaloolased on nüüdseks juba 25 aastat kõnelenud “narratiivi taassünnist”. Kuidas rääkida märkimisväärsustest minevikusündmustest? Kas ajaloo uurimise jaoks on tähtsaimad objektid sündmused? Kas analüütiline või struktuuriline lähenemine annab alati tulemuseks igava proosastiili? Kas ajalooteadus on sotsiaalteadus? Kui olulised on narratiivsed allikad? Ja kas ajalooline jutu-uurimine tuleb jätta filoloogide ja folkloristide pärusmaaks või tuleks sellesse kaasata ka ajaloolased (vrd Stone 1979; Høvsgaard 1999; Graf 2001; Beyer 2002)?

Tõlkinud Kait Tamm

Jürgen Beyer

Autor tänab Eesti Teadusfondi, kes toetas käesoleva artikli kirjutamist (grant nr 4450).

Märkus: Artikli lühem versioon on esitatud Visbys ISFNRI vahekonverentsil aastal 2003.

Tõlge väljaandest: *Perception of Worldviews*. Pro Ethnologia 17. Publications of Estonian National Museum. Jürgen Beyer. Whom Should One Thank for a Narrow Escape? Lessons Drawn from a Perilous Journey from Vormsi and Noarootsi to Finland in 1796, lk 175–195, Tartu 2004.

Kommentaariid

¹ Siin ja edaspidi olen kohanimed esitanud eesti- ja soomekeelsetena, kuigi alliktekstides esinevad kas saksa- või rootsipäraseid nimevormid. Saksakeelsete nimevormide kohta vt Feldmann & von zur Mühlen 1985, kus leidub nende paikade kohta ka mõningast informatsiooni.

² Vrd koguduseliikmete nimekirja Eesti Ajalooarhiivis (EAA 3169-1-6; 3169-2-73, 74, 75). Noarootsi ajaloo, eriti kooli ajaloo kohta vrd Belovas 2000. Noarootsi kihelkond hõlmas ka osa mandrist.

³ EAA 29. sept 1794: 1252-1-5, l 246 (dateeritud statistika). Vormsi ajaloo kohta vt Svärd & Hammerman 1998; Plaat 1999; Kanarbik 2003. Üheski loetletud teoses pole mainitud 1796. a sündmusi.

⁴ *Am 13. März 1796 frühmorgens gingen Dückers Matths, 48 Jahr alt, sein Sohn Anders von 19 Jahren und Christians Christian von 17 Jahren mit Christians Matths bei der Spitze Tälñäs unter Paschlep auf's Eis, um Seehunde zu fangen. Es erhob sich aber ein Südwind, der das Treibeis von der Küste entfernte. Christians Matths fand Gelegenheit, sich unter Noth und Angst an's Ufer zu retten; die andern drei aber wurden auf dem Eise in die offene See getrieben, und obgleich man sie später unter Roslep und bei Odinsholm gesehen und um Hülfe rufen gehört hat, so ist man doch theils zu saumselig gewesen, theils hat man ihnen wegen des furchtbaren Sturmes nicht helfen können* (Rußwurm 1854: 27–28). Selle teksti originaal paistab olevat kaduma läinud. EAAs on hoiul kirikuraamatud aastatest 1638–1929, puuduvad aastate 1780–1799 ja 1820–1833 omad (EAA: 3169-1-1...4; 23...26; 28, 29; 34...36). Neid ei leidu samuti Eesti Ajaloomuuseumi Noarootsi koguduse fondis Tallinnas. (Olen tänulik Aivar Pöldveele teabe eest).

⁵ Kuigi erinevalt eesti pärisorjadest olid Vormsi talupojad seaduse silmis vabad, oli neile mõni aasta varem tehtud teatavaks, et saarelt lahkumiseks tuleb neil oma mõisnikult nõutada kirjalik luba (nt *Befehl Ihro Keyserl. Majestät ... aus einer Revalschen Statthalterschafts=Regierung ... 1792*). Veidi enne jääreisi toimumist avaldati väide, et Rootsi päritolu mehed käivad

Eestimaal ringi, kutsudes kohalikke talupoegi üles ebaseaduslikult Rootsi asumaa (*Befehl Ihro Kayserl. Majestät ... aus Einer Revalschen Statthalter-schafts=Regierung ...* 1796). Aasta hiljem, 2. okt 1796 anti Tallinnas käsk paatide järele valvata (käsikirjaline tõlge rootsi keelde Noarootsi koguduse arhiivist, EAA: 3169-1-11, l 47–47p). Siiski ei kasutanud kaheksast mehest keegi võimalust jääda Soomes vabadusse. Eestirootslaste pagemisest Rootsi vrd ka Jakobsson 1976; Kanarbik 2003: 22.

⁶ NB. *Für diesmal können die drei als verstorben angeschriebenen Personen noch aus der Todtenliste ausgestrichen werden* (Rußwurm 1854: 28).

⁷ EAA: 1252-1-5, l 257–257p.

⁸ EAA: 1252-1-5, l 258.

⁹ EAA: 3169-1-32, l 33–33p, 41–41p, 44p–45p.

¹⁰ EAA: 3169-1-32, l 42–43p.

¹¹ Von Törne kirjas seisis martsil, kuid see on arvatavasti saaja poolt parandatud aprill N. St.

¹² EAA: 1252-1-5, l 258: *In dieser Noth schrien sie noch heftiger zum Erretter um Hülfe; versöhn[te]n sich unter einander; u[nd] theilten ihre Noth u[nd] Hoffnung unter sich. Kaum war dieses geschehen, so stieß ein größeres Eißstück an das ihrige u[nd] verstärk[t]e es so, daß sie endlich landeten mit eifrigsten [sic] Dank für die fast wunderbare Erhaltung.*

¹³ EAA: 1252-1-5, l 258: *da ihrer Reise u[nd] besonderer [sic] Erhaltung theilnehmendst gedacht u[nd] dem mächtigen Erretter gedankt wurde.*

¹⁴ Vähesel määral leidub teavet Carlblomi elu kohta ka anonüümselt avaldatud matusejutluses aastast 1816: Bei der Beerdigung des Herrn Directors des Ehstnischen Prediger=Synodus, Propsts und Consistoriums=Assessors Gustav Carlblom. *Magazin für protestantische Prediger vorzüglich im Russischen Reiche*. Kd 1, lk 90–110.

¹⁵ Ajaloolase Arvo Teringu informatsiooni kohaselt määrati talle 1781.–1783. aastatel Eesti Konsistooriumi stipendium.

¹⁶ Tema kasutatud sõnavorm *SüdenSturm* (EAA: 3169-1-32, l 45) näib viitavat pigem alamsaksa kui rootsi keele mõjutustele (vrd Grimm 1931–1942: 951–952).

¹⁷ *Jag har ock i dag det stora nöie, at berättä för min församling, det then store alsmäktige och barmhertige Gud har gjordt et dråpeligit nådenes wärk, som ingen menniska tro kunde, och det wi och våra barn och barnabarn i alla tider minnas, och derföre wi honom tacka, och hans underliga makt och nåd berömma skole* (EAA: 3169-1-32, l 42).

¹⁸ *greto, bådo Gud och bekände sina synder* (EAA: 3169-1-32, l 43).

Jürgen Beyer

¹⁹ *Päästa mind, Jumal, sest veed tõusevad mu hinge hukutama. Ma olen vajunud sügavasse, põhjatusse mutta, mul pole jalgealust. Ma olen sattunud vee sügavusse ning voolav vesi uputab mu. Ma olen väsinud hüüdmast, mu kurk on kähe, mu silmad on väsinud, oodates oma Jumalat.*

²⁰ *Men ther nöden är alrastörst, där är Guds hjälp alranärmast* (EAA: 3169-1-32, l 43).

²¹ *Von ihrer Noth und der göttlichen Hülfe erzählten sie Folgendes* (Rußwurm 1854: 28).

²² *unter Gebet und Thränen ihren Tod erwartend, nachdem sie sich feierlich versprochen, einander bis zum letzten Hauche beizustehn* (Rußwurm 1854: 29).

²³ *wurde in der Kirche Gott für diese wunderbare Bewahrung mit inniger Rührung der ganzen Gemeinde Dank gesagt* (Rußwurm 1854: 30).

²⁴ *Da endlich fing das Treibeis an stehen zu bleiben und von ihrem morschen Eiskahn die tobenden Meeresfluthen abzuhalten* (Rußwurm 1854: 29).

²⁵ *theils schon sterbend theils noch lebendig* (EAA: 3169-1-32, l 33–33p, tsitaat 33p).

²⁶ *wunderbare Rettung* (EAA: 3169-1-32, l 41p).

²⁷ *Meines Erachtens liefert diese wahre Geschichte einem schönen Geiste hinlänglichen Stoffeinen sehr unterhaltenden lesenswürdigen Roman in vielen Capiteln zu schreiben. Denn wie viele rührende Scenen kom[m]en nicht in dieser Geschichte vor. Zuwörderst welche Scene unter Roslep, wo ihn[en] geholfen werden konnte, niemand aber aus einer unverantwortlichen Saumseeligkeit es that! Welche Scene ferner, da sie aus ihr[e]n Eis- und Schneehütten hervorkrochen, und Gefährdten ihres Unglücks antrafen! Welche Scene unter Odensholm, da man ihnen helfen wollte, es aber nicht mehr zu thun im Stande war! Welche Scene ferner, da nun der SüdenSturm sie auf einem morschen EisKahn über die tobenden fluthen des fin[n]ischen Meerbusens an die dasigen felsen hinwälzte! Welche Scene da dieser morsche EisKahn nun schon so zertrüm[m]ert war; daß er sie nicht mehr faßte, und sie über einander liegen mußten! Welche Scene endlich, da sie, wie einst Petrus, auf dem Meer über Wasser u. Eis wanderten einen ganzen Tag, bis sie endlich die Küste erreichten!* (EAA: 3169-1-32, l 45–45p).

²⁸ *Ihrer Aufforderung und Ihrem Beyspiele gemäß, meine theure Mutter! will ich mich immer zu dem Brunnquell des Lebens und der Wonne und der Seeligkeit, welches Jesus Christus mein Heiland ist, halten – und ich werd nie mit meiner Hofnung scheitern, alle[s] geduldig ertragen, was nur kommen mag* (EAA: 3169-1-32, l 46; 4. mail 1796); *Leben Sie recht wohl, liebe Mutter, und fahren Sie fort zu beten für Ihren Sie ewig hochschätzenden Soh[n] Gustaw Carlblom* (EAA: 3169-1-32, l 46p; 4. mail 1796). On võimalik, et kiri on kirjutatud vastusena ema selleteemalisele murele, kuid 6. veebruarist

kuni 28. augustini 1796 pole säilinud ühtegi dateeritud kirja emalt Carlblomile (EAA: 3169-1-30). Oma teistes kirjades emale viitab Carlblom Jumalale palju üldsõnalisemalt: *Ist es Gottes Wille, daß meine Frau völlig genesen soll [...]* ja *Gott wolle fern[er] helffe[n]* (EAA: 3169-1-32, l 39p; 9. aprillil 1796); *Ach! der barmherzige Gott lasse es mit ihrer Genesung so fortgehen, so ist alles vorhergegangene Leiden bald ganz vergessen* (EAA: 3169-1-32, l 40p; 26. aprillil 1796); *diesmahl haben Gottlob! Ihre nächtlichen Gesichte nichts bedeutet* (EAA: 3169-1-32, l 44p; 3. mail 1796).

²⁹ Olen tänulik Guntis Pakalnsile Riiaast, et ta juhtis mu tähelepanu nii raamatule kui filmile.

³⁰ Tiiu Jaago ja Risto Järv tuletasid mulle seda novelli meelde.

³¹ Siinkohal soovin tänada Eda Kalmret sellele raamatule viitamise eest. Ka see raamat on tõlgitud saksa keelde (Mälk 1940).

³² Thomsen 1871; lühem versioon ajakirjast *Volksblatt für Angeln* aastast 1897 on välja antud teoses Hubrich-Messow 2002: 80–83. Olen tänulik Gundula Hubrich-Messowile Sterupist mõlema teksti koopia eest.

³³ Foto maalist on avaldatud Fröberg 1975: 64. 1939 avaldatud raamatus jutustab Erik Fröberg neil kahel maalil kujutatu ümber, kuid lisab ohtralt väljamõeldud üksikasju (Fröberg 1939: 75–86; 87–99). Mõned Fårö lugude viited võlgnen Ulf Palmenfeltile Visbyst.

³⁴ Vrd *Folkloristics is the science of variation (Varianz) in verbal art. Where there are no variants there can be no Folkloristics* (Beyer & Chesnutt 1997, 1/2: 2).

³⁵ Sarnaselt eestlastega nimetati Vormsi ja Noarootsi rootslasi nende kodutalu nime järgi. Siiski, erinevalt eestlastest olid rootslastel ka ametlikumad isanimed.

³⁶ Carlblomi poolt kogudusele ettelõetud teadaandes nimetatakse teda Andres (EAA: 3169-1-32, l 42).

³⁷ Carlblomi teadaandes nimetatakse teda Christians Johansson Christian (EAA: 3169-1-32, l 42p)

³⁸ Olen tänulik Göte Brunbergile Hägerstenist nende kolme isiku kohta käiva info eest.

³⁹ Olen tänulik Bo Nymanile Stockholmist Vormsi meeste isikute tuvastamise eest.

⁴⁰ Kirikumõisa maal elanud inimeste nimekirjad aastast 1782, 1794 ja 1795 on samuti hoiul EAAs (EAA: 1252-1-5, l 167–168p, 181–182p, 249–252p).

Jürgen Beyer

Käsikirjalised allikad ja lühendid

EAA = Eesti Ajalooarhiiv.

EAA 1252: Vormsi kogudus.

EAA 3169: Noarootsi kogudus.

EAA: 3169-2-2, l 537–557p *Befehl Ihro Kayserl. Majestät... aus Einer Revalschen Statthalterschafts=Regierung...* (dateeritud Tallinnas, 16. veebr 1796; nr 379).

EAA: 3169-2-2, l 441p *Befehl Ihro Kayserl. Majestät... aus Einer Revalschen Statthalterschafts=Regierung...* (dateeritud Tallinnas, 20. nov 1792).

l = leht

p = pööre

Kasutatud kirjandus

Baerent, Paul *et al.* 1977. *Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918.* Köln & Viin: Böhlau.

[Belovas, Laine (toim) 2000 (¹1990)]. *Noarootsi Kool läbi aegade.* Noarootsi: Noarootsi Kool.

Beyer, Jürgen 2000–2002. Prodigien. *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung.* Kd 10. Berlin & New York: Walter de Gruyter, lk 1378–1388.

Beyer, Jürgen 2002. Martin Guerre ei tulnud tagasi üksi. *Vikerkaar* 16, nr 8/9, lk 189–191 [tutvustus Natalie Zemon Davis *The return of Martin Guerre*].

Beyer, Jürgen & Chesnutt, Michael 1997. Extracts from a conversation with Isidor Levin, November 4, 1997. *Copenhagen Folklore Notes* nr 1/2, lk 2–4.

Beyer, Jürgen & Hiimäe, Reet (toim) 2001. *Folklore als Tatsachenbericht.* Tartu: Sektion für Folkloristik des Estnischen Literaturmuseums.

Birket-Smith, S[ophus] (toim) 1912. *Kjøbenhavns Universitets Matrikel.* Kd 3: 1740–1829. Kopenhaagen: H. Hagerup.

Blauman, Rudolf 1928. Surma varjus. *Surma varjus.* Tõlkinud K. Aben. Looduse universaal-biblioteek 23. Tartu: Loodus, lk 3–30.

Blaumanis, Rud[olfs] 1925. Nahwes ehnâ [¹1899]. *Nahwes ehnâ. Stahsti.* Riia: Waltera un Rapas akz. s/ab. isdewums, lk 5–28.

- Blaumann, R[udolf] 1921. Im Schatten des Todes. *Novellen*. Tölknuud Lettische Literatur 5. Riia: A. Gulbis, lk 7–41.
- Carlblom, Gustav 1794. *Prediger Matricul Ehstlands und der Stadt Reval*. [Tallinn:] Iversen und Fehmer / Bornwasser.
- Chesnutt, Michael 2000–2002. *Polygenese*. Kd 10. Berlin & New York.
- Dilley, R. M. 2002. The problem of context in social and cultural anthropology. *Language & Communication*. Kd 22, lk 437–456.
- Erslev, Kr[istian] ²1926 (¹1911). *Historisk Teknik. Den historiske Undersøgelse fremstillet i sine Grundlinier*. Kopenhaagen: Gyldendal.
- Feldmann, Hans & von zur Mühlen, Heinz (toim) 1985. *Baltisches historisches Ortslexikon*. I. Estland (einschließlich Nordlivland). Toim Gertrud Westermann. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 8, 1. Köln & Viin: Böhlau.
- Fröberg, Erik 1939. *Brudskon och andra Fåröminnen*. Visby: J. Ridelius.
- Fröberg, Erik [1975]: *Fårö. En intressant landsända och ålderdomlig bygd*. Visby: Gotlandskonst.
- Graf, Klaus 2001. Erzählmotive in frühneuzeitlichen Kriminalquellen. Beyer/Hiiemäe. *Folklore als Tatsachenbericht*, lk 21–36.
- Grimm, Jacob & Wilhelm 1931–1942. *Deutsches Wörterbuch X*, 4. Leipzig: S. Hirzel.
- Hedlund, S. 1935. Fårö kyrka. *Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Gotland*. II. [Stockholm:] Generalstabens Litografiska Anstalt, lk 5–12.
- Høvsgaard, Thomas 1999. Fysikmisundelse. Den narrative histories genkomst. (*Dansk*) *Historisk Tidsskrift* 99, lk 138–145.
- Hubrich-Messow, Gundula ⁵2002 (¹1987). *Sagen und Märchen aus Angeln*. Husum: Husum Druck- u. Verlagsgesellschaft.
- Jakobsson, Svante 1976. *Från fädernejorden till förfäders land. Estlands-svenskt bondfolks rymningar till Stockholm 1811–1834. Motiv, frekvens, personliga konsekvenser*. Acta universitatis upsaliensis. Studia historica upsaliensia 75. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Jern, Kurt 1993. Frihetstiden och gustavianska tiden 1721–1809. *Finlands historia* 2. Espoo: Schildt, lk 321–434.
- Kanarbik, Madis 2003. *Ormsö. De estlandssvenska böndernas kamp mot godsägarna under 1700- och 1800-talet*. Nordistica Tartuensia 9. Tartu: Stiftelsen Nordistica Tartuensia.
- Klinge, Matti *et al.* 1988. *Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*. Helsingfors Universitet 1640–1990 1. Helsinki: Otava.

Jürgen Beyer

Kurosz, Joanna 2004. Ryska klimatforskare strandsatta på isflak. *Svenska Dagbladet*, 5. märts, 2004, lk 22.

K[öpp], J[ohan] 1926–1929. Carlblom, Gustav. *Eesti biograafiline leksikon*. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetused / *Academicae societatis historicae scripta* 2. Tartu: Loodus 1926–1929, lk 66.

Lenz, Wilhelm *et al.* (toim) 1970. *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960*. Köln & Viin: Böhlau.

Lieburg, Fred van 2000–2002. Pietismus. *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung* 10. Berlin & New York: Walter de Gruyter, v. 1047–1056.

Lieburg, Fred van 2001. *Merkwaardige voorzienigheden. Wonderverhalen in de geschiedenis van het protestantisme*. Mr. H. Boslezing 1. Zoetermeer: Meinema.

Liiv, Juhan 1959. Peipsi peal [1892]. *Valik jutustusi*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 81–85.

Linnæus [Linné], Carl [von] 1745. *Öländska och Gothländska Resa på Riksens Högloflige Ständers befallning förrättad Åhr 1741. Med Anmärkingar uti Oeconomien, Natural-Historien, Antiquiteter &c. med åtskillige Figurer*. Stockholm & Uppsala: Gottfried Kieseewetter (übertrükk Malmö 1957).

Mälk, August 1937. *Taeva palge all*. Romaan. Tartu: Noor-Eesti (Tallinn: Eesti Raamat 1988).

Mälk, August 1940. *Im Angesicht des Himmels*. Romaan. Tõlkinud Peter Woldemar v. Pezold. Leipzig: Boreas.

Nilsson, K[arl] 1932. Vormsö församlings präster under 400 år. *Kustbon*. Kd 15, nr 22/23 (16. detsember), lk 88–91.

Olsson, Ingemar 2001. Sälffängst. – Fårö. *Den egensinniga ön*. [Fårösund:] Fårö hembygdsförening, lk 133–149.

Paucker, H[ugo] R[ichard] 1849. *Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge* [sic]. Tallinn: Lindfors Erben.

Plaat, Jaanus 1999. Vormsi usk. Usuliikumised Vormsi rootslaste ja eestlaste seas 1740.–1990. aastail. *Akadeemia* 11, lk 277–309.

Recke, J[ohann] F[riedrich] v. & Napiersky, C[arl] E[duard] 1859. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland*. Nachträge und Fortsetzungen. Koostanud C[arl] E[duard] Napiersky & Theodor Beise. Kd 1. Jelgava: Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn.

R[ein], G[abriel] 1934. Von Törne-suku. *Kansallinen elämäkerrasto*. Kd 5. Porvoo: Werner Söderström, lk 491–492.

Jürgen Beyer

- Rußwurm, Karl [Carl] [1854]. Von einer wunderbaren Rettung. *Illustrierter Revalscher Almanach für das Jahr ... 1855*. Tallinn: J. Kelchen, lk 27–30.
- Rußwurm, C[arl] 1855. *Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehtlands und auf Runö ...* Kd 2. Tallinn & Leipzig: Fr. Fleischer (übertrükk Hannover-Döhren: Harro v. Hirschheydt 1969).
- Stone, Lawrence 1979. The revival of narrative. Reflections on a new old history. *Past and Present*. Kd 85, lk 3–24.
- Stryk, L[eonhard] v. 1877. *Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands*. Kd 1. Tartu: C. Mattiesen.
- [Svärd, Sven & Hammerman, Margareta ²1998]. *Årtal och notiser ur ormsöbornas historia*. Stockholm: Svenska Odlingens Vänner.
- Thomsen, W[ilhelm] F[erdinand] 1871. Eine schreckliche Seefahrt. *Schleswig-Holsteinischer Haus-Kalender auf das Schaltjahr 1872*. Kd 4. Toim L[udwig] Meyn. Garding: Lühr & Dircks, lk 133–141.
- Walsham, Alexandra 1999. *Providence in early modern England*. Oxford: Oxford University Press.
- Wawrzyniak, Udo 1985–1987. Generatio aequivoca. *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Kd 5. Berlin & New York: Walter de Gruyter, lk 986–988.